

התמשכלות בהשכלה

לכחינת תופעת ההתמשכלות בסיפרות ההשכלה העברית*

משה פלאי

עיוננו ביעדיה ובהישגיה של ההשכלה העברית, שהוא דיאכרוני מטיבעו, לא יהא שלם בלא איזכור תכונה מובהקת שציינה תנועה סיפרותית זו. תהליך ההשכלה העברית מיוחד בכך שלא אופיין בקו התקדמות ישר, בקו הפעולה המתקדם והולך באופן ליניארי, אלא בקו ספיראלי, סגלגל. הקו הספיראלי חוזר על עצמו בנקודה כלשהי ונסוג חזרה בקו מעגלי, אף-כי אינו מגיע בדיוק לנקודת המוצא. תהליכי ההשכלה, בשלביה המתקדמים, מצטיינים איפוא בכך, שהצטברות המעגלים הספיראליים זה לייד זה וזה לאחר זה מהווים, על אף הנסיגה, התקדמות כלשהי. פירושו של דבר, שצעירים אשר נטו להשכלה עברו בהתפתחותם האישית תהליך של התמשכלות בראשיתה של תקופת ההשכלה הדומה לתהליך שחבריהם הצעירים אשר נמשכו להשכלה עברו אותו בתקופה השנייה והשלישית של ההשכלה העברית במיזורח אירופה.

תהליך ההתמשכלות אופיין כתחילה בראציונאליזאציה של היהדות שנבעה בדרך כלל מתוך עיון בסיפרי פילוסופיה של חכמי ישראל בימי-הביניים ובעיקר בכחביו של הרמב"ם. התהליך נמשך, לעיתים, בניסיונות של השלמה בין היהדות, כתפיסה ראציונאליסטית משכילית, לבין ההשכלה. שלבים אלה כתהליך ההתמשכלות מלווים, לגבי חלק ניכר של המשכילים הצעירים, בלכטים וחיפושים, ומגיעים לשיאם במרידה כמסורת האבות ובריוחוק פיזי מן הסביבה המסורתית: בית ההורים, העיריה היהודית או הקהילה היהודית. מרידה זו עשויה להיות גלויה או מוסתרת; הניתוק לעיתים רחוקה מודגם, כמעשה ולעיתים הוא חבוי במחשבה. ועל-כן יש משכילים שלבים ומעשיהם חצויים והריהם נוהגים מינהג אבותיהם בפרהסיה ומאמצים את ההשכלה כמיסתרים.

השלב הבא בתהליך ההתמשכלות מוצא את המשכיל הצעיר תר אחר לימוד ההשכלה האירופית, אם כאוטודידאקט או כתלמיד בגימנסיה הכללית או באוניברסיטה: הוא עוסק בלימוד לשונות אירופיות, קריאת כתיבה של הגוי-הדעות האירופיים, ובלימוד לימודים כלליים ומדע. בד בבד, הריהו משתלם בקריאת סיפרי ההשכלה העברית. תהליך ההתמשכלות של המשכיל העברי עשוי להגיע בשלב זה לידי תפיסה משכילית של היהדות המתוקנת את המרידה האינטואיטיווית המוקדמת. המשכיל העברי עשוי להימצא עתה מחוץ לעולמה של הקהילה היהודית, לפרקים נעיר הגדולה, הרחק ממישפחתו ומסביבתו המוכרת. רק כעבור שנים של חיפושים והתלבטויות נוכח המשכיל העברי בריקנות האופפת אותו ובמיקסם-השווא המושך ורוחה כאחד של החברה הכללית ותרבותה. הוא מוצא עצמו מועד בין שני הכיסאות, קרח מכאן ומכאן: מעולמה של ההשכלה הכללית ומעולמה של מסורת-האבות. כלשונו של ליליינבלום: "זוהיה לבי ריק והנני כקרח הנורא וקאלון בשלכת".¹ עתה מבקש המשכיל לחזור אל עולמה של היהדות.

*ראו מאמריי בגיליונות ראש-השנה של הדואר לשנת תשמ"א ותשמ"ג.

חזרה ושיבה של ממש לאותו עולם שנעזב ולאותו מצב היו, כמוכך, בלתי אפשריות לגבי אותם משכילים. אך בעצם השאיפה לחזור ביטאו המשכילים עמדה פשרנית ביחס לדרישותיהם הראשונות. לא הייתה זו רק נהייה נוסטאלגית אל העבר הטוב, לכאורה, שבאה עם ההתבגרות או הזיקנה. כמדומה, שיש לראות בכך מעין נטייה לריוויזיה מסויימת, שנבעה מניסיון השנים ומהתמודדות עם בעיות המציאות הממשיות, גם בדרישות ההשכלה שלהם.

עדות לתהליכים אלה ודומיהם מצויה לרוב בעיקר באוטוביוגרפיות המעניינות של שלמה מיימון בתקופה הגרמנית, כאביעזר למרדכי אהרון גינצבורג, בתקופה השנייה של ההשכלה, ובחטאת נעורים למשה לייב ליליינבלום בתקופה השלישית של ההשכלה.

פרטים על התהליך האינדיווידואלי שעבר, למשל, גינצבורג מתוארים בחיזיונות רבה כסיפרו האוטוביוגרפי. תחילת הבעייה התעוררה לגבי גינצבורג לכשנתגלעה התנגשות בין מה שלימדו אביו, אשר נטה להשכלה, ובין מה שלימדו המלמד. גינצבורג מתאר את הניגוד כמתח בין "שכל" לבין "אגדה": "דבר מי יקום אם דברי אבי המיוסדים על הדעה והשכל; או דברי מלמדי אשר תוכם רצוף נפלאות ונסים, שכלי הישר נטה אחה שכל מלי אבי, ולבבי המתלהב אחרי נפלאות דברי מורי".² ההשפעות הפנימיות על תהליך התמשכלותו של גיבור אביעזר נבעו מקריאת פעדאן של מנדלסון ומתחילת העיון בשאלת הישארות הנפש. סימוכין להיתר השימוש בשכל האנושי מוצא המשכיל הצעיר בדמותו של הרמב"ם, שהשפיע רבות גם על דעותיו של שלמה מיימון,³ ובספר קהלת.⁴ ספר קהלת "עם באור בן מנחם" (מנדלסון), שהגיע לידינו של המשכיל הצעיר כפרי ההשכלה הגרמנית, הפיח בו את רוח המחקר, ובעיקבותיו באה ראשית הספקנות.⁵ עם צמיחתה של ההתלבטות, ממשיך גינצבורג הצעיר לנהוג כבעבר, ולא זו בלבד אלא שאף קיים קלה כחמורה, ונראה שמצפונו דוחפו להקפיד במידה יתירה: "דקדקתי במעשי ונזהרתי אף בדברים אשר רוב בני אדם דשים בעקבי רגליהם".⁶ גישה דומה מוצאים אנו בסיפור קורות חייו של שלמה מיימון, שלמרות ראשית הספקנות עדיין קיים מיצוות בקפידה, אם כי מיאן לשמור מינהגים ידועים, כמלקות.⁷ והוא הדין בליליינבלום, שלפי דיווחו המשיך לשמור על החוקים, על אף ספקותיו, ושליטתו לא יצאה לכלל מעשה.⁸ כן כותב מל"ל: "הנני נוצר תורה ושומר מצוה שלא ע"מ לקבל פרס"....⁹ יש לזכור, כי סיפור קורותיו של גינצבורג הינו חלקי, ואינו כולל מהלך-חיים שלם כיוון שהוא מסתיים בגיל צעיר למדאי. תהליך ההתמשכלות המתואר בו אינו כולל את החלק הספיראלי של החזרה. מה שאין כן חטאת נעורים של מל"ל, שבו מתואר מעגל חיים ארוך יותר ומדוקדק יותר: ראשיתו — "ימי התוהו", תחילת חינוכו, והמשכו "ימי החושך וראשית המעבר", המשך לימודיו וניצני הספק. לאחר מכן מגיעים "ימי האפיקורסות", עידן מילחמתו בדת, ולסוף תחילתו של המעגל הספיראלי החוזר: "ימי המשבר והיאוש", הבאים בעת שהותו בעיר הגדולה, כשהמשכיל מגיע למסקנה, כי הוא איבד את שני העולמות גם יחד.

תהליך ההתמשכלות של ליליינבלום ראוי שייקרא תהליך "האפיקורסות" שכן הוא מתמקד בעיקר בשאלות קיום מיצוות הדת ובאמונה בדת. כול-כולו של תיאור התמשכלותו של מל"ל לא בא לכאורה אלא להשיב על שאלתו של משכיל צעיר

אחר, גיבורה של יצירה בידינית שנכתבה בראשית ההשכלה. שאלה זו, כאשר לעיקרה ומהותה של היהדות, מרחפת על-פני כל תקופת ההשכלה ומטילה אור על תהליך ההתמשכלות ומשמעותו: [ה]אם יתכן להיות שלם ומאושר מבילתי קיום המצוות".¹⁰ תשובתו של ליליינבלום לבעיית-הבעיות של ההשכלה ניתנת באמצעות ביטויי הייאוש הנורא. תהליכים מאוחרים יותר, כפי שנראה בהמשך, מביאים לפיתרונות חיוביים יותר שאינם מסתפקים בייאוש ובהלקאה עצמית כתשובה לדילמת היהודי הצעיר בעולם המודרני המלא ניגודים.

תיאורו של מ"ל מפורט יותר מאשר התיאור בכתבים האוטוביוגרפיים האחרים ויש בו מידה רבה של ייחוד. אצל ליליינבלום התחיל תהליך ההתמשכלות בדחיית הפילפול,¹¹ ובמסקנה כי דרשות מסוימות אינן מתאימות לכללי הדיקדוק העברי ועל-כן אינן אמיתיות.¹² מתוך כך נתעוררה בו הכמיהה לרכוש השכלה, והריהו מגשימה בתחילה באמצעות הספר חכמת שלמה לוויזל.¹³ אך עם זאת עדיין חשש מ"ל באותו פרק זמן לגעת במורה נבוכים,¹⁴ מה שמעיד על תהליכים מישניים וחלקי-תהליכים בהתמשכלות. המשכו של התהליך בדחיית האגדות הזרות (המזרות), שמצאנו אותה גם בהתמשכלותו של גינצבורג, וכבר אינו משתדל ליתן להן הסבר. עם זאת עדיין מאמין מ"ל בגילגול, בזוהר ובקבלה.¹⁵ הספקות באים בעיקבות קריאת השיר "קהלת", משירי בת ציון למיכ"ל, המתאר את תהליכי הספקנות הבאים על החכם מכל אדם.¹⁶ בהמשך חדל ליליינבלום להאמין בקבלה,¹⁷ אינו מאמין בניסים,¹⁸ כופר בעונש לאחר המוות,¹⁹ מטלטל נר בשבת, בלא לכבותו,²⁰ ומתיר לעצמו להבעיר ביום-הכיפורים,²¹ וכוליה וכוליה.

כרי, שתהליך ההתמשכלות עשוי להשתנות ממשכיל למשכיל על-פי ההבדלים הקיימים באישיותם, ברקע סביבתם, בבית-ההורים, בחינוך, בגיל וכדומה. ואף-על-פי-כן, הצד השווה שביניהם בתהליך ההתמשכלות מדהים, בדרך כלל, על אף מרחקי הזמן והמקום. צדדי הדימיון לא מנעו מצבים של שינוי לרעה בתהליכי ההשכלה: פעמים עברו המשכילים הצעירים בתקופות מאוחרות של ההשכלה תהליכי התמשכלות קשים יותר מחבריהם בתקופות הראשונות. יבוא ליליינבלום ויוכיח, שמאבקו ברכנים ותהליכי ההתמשכלות שלו היו מרים יותר מאלה של המשכילים הראשונים משום ההבדלים בסביבה החברתית שבה נמצאו. אחדים מן המשכילים המוקדמים בגרמניה כבר עברו לערים גדולות, ופעלו הרחק ממיסגרת של קהילה סגורה ומסוגרת. ואילו מ"ל עדיין לחם את מלחמת ההשכלה שלו ברכנים בהיותו בעיר מושבו, במיסגרתה המצומצמת של הקהילה היהודית.

לא זו בלבד, אלא שאנו מוצאים את המשכה של חופעת ההתמשכלות, בתהליכים דומים אך בליוויית תוצאות שונות, גם בסופה של תקופת ההשכלה ובראשיתה של תקופת התחייה. סיפורי הרגישים של מרדכי זאב פייארברג, שהינם בעלי אופי אוטוביוגרפאי מובהק, יעידו. סיפורי חופני בעל דימיון, "בערב" ו"הצללים", משרטטים קווים-אחדים לראשיתה של ההתלבטות בין עולם הפנים ועולם החוץ, בין העולם היהודי ובין העולם הכללי.²² סופו של התהליך במרידתו הסמלית של נחמן בעולם האבות בלאן?

ערכי-השיפוט של שיליה תקופת ההשכלה והעידן הפוסט-השכלתי כבר אינם מניחים כמובן מאליו, שלתרכות-החוץ יש בהכרח יתרון כלשהו על התרכות היהודית.

ושיש לשלב את השתיים על-מנת להציל את היהדות ואת היהודים. יש בתקופה המאוחרת הזאת ניסיון לתפיסה חדשה של היהדות, שלא על-פי הקריטריונים המשכיליים שעמדו על הכורח הראציונאלי שבהסכרת היהדות או על הצורך להתמודד עם ההלכה ולהתאים את הדת אל החיים.

המשכילים הצעירים מבקשים עתה, כחלק מתהליך ההתמשכלות החדש, להגדיר מחדש את יהדותם לפי קני-מידה היסטוריים ומוסריים ולא-דווקא על-פי הדיקטומיה שהוצבה לפני משולם, גיבורו של יצחק אייכל, כנוצר לעיל, או לפני ליליינבלום: קיום מיצוות ויהדות או אי-קיומן וריחוק מן היהדות. והם שואפים להזדהות עם אותה יהדות בהגדרתה החדשה. לבטיהם הנפשיים והרוחניים מטלטלים אותם ב'חיפוש' זהותם בין תחושת דחייה מן היהדות הסובבת אותם ותחושת משיכה כלפי יהדות היסטורית כלשהי. כסיפרות היפה והאוטוביוגרפית ניתן לכך ביטוי אומנותי נדיר בסיפורו של חיים נחמן ביאליק, "ספיח"²³.

התהליך הספיראלי של התמשכלות שחווה אותו המשכיל היחיד מקביל, במידה מפתיעה, לתהליך ההיסטורי של תנועת ההשכלה מראשיתה. זיקה זו שבין היחיד והתנועה מובנת מאליה; הם מעצבים זה את פני זה, משפיעים זה על זה ומושפעים זה מזה. זיקה דומה קיימת בין שניהם, דהיינו בין הסופר היחיד ותנועת ההשכלה העברית, לבין הסיפרות, ויש בזיקה מעניינת זו להצביע על מקורותיהם של התהליכים הסיפרותיים.

שכן לא רק המשכילים בעצמם עברו את התהליך המשכילי באופן דומה, אלא גם גיבוריהם הסיפרותיים. כתוצאה מתהליך ההשכלה שלהם עצמם, הועתקו חוויותיהם הנפשיות למישור הסיפורתי. וכך נוטים סופרי ההשכלה לתאר את דמויות המשכילים הבידיוניות, שלא בכתיבתם האוטוביוגרפית, כמי שעברו את תהליך ההתמשכלות הדומה אם בחלקו או במלואו. עדויות לנטייתם זו מצויה לרוב בעיקר בסיפוריהם של מרדכי דוד בראנדשטטר וראובן אשר ברודס. תהליך זה חשוב, אפוא, לא רק מבחינת התפתחותה ההיסטורית של הסיפרות העברית החדשה במאות ה"ח וה"ט, אלא גם לתפיסת משמעותה הייחודית של דמות האדם היהודי כמשכיל ולהבנת אפיונו בסיפרות ההשכלה.

דמותו הבידיונית של שמואל בהדת והחיים לברודס מעוצבת על-פי דמותו של משכיל שעבר את תהליך ההשכלה — ליליינבלום, אף כי אינה זהה עימה לחלוטין. לא זו גם זו: תיקונו המוצעים של שמואל, הסובכים סביב שלושה אירועים מרכזיים ברומאן (הטרפת הפרה, הטרפת המים וכל שכושל בהם ועניין שומרת היבם), באים לשקף באופן אומנותי מעודן את תמצית רעיון התיקונים בדת של ההשכלה העברית כמשך תקופה של כמאה שנים. וכך מעוצב תהליך ההתמשכלות של היחיד — כפריזמה סיפרותית — כקשור עם התהליך ההיסטורי הממשי של ההשכלה ודרישת התיקונים בדת.²⁴

אכן שיכנעו את מתנגדיהם, וּשְׁעָתָה — בתקופה מאוחרת יותר — יכולים הם להמשיך כאשר קודמיהם סיימו. הטיעונים חזרו ונישנו — המאבקים נישנו ונשלשו. משום כך נזקקו המשכילים המאוחרים לכתיבה של הראשונים. משום כך הזדהו המשכילים המאוחרים עם מאבקם של קודמיהם, מאבק שהיה עליהם לחוות אותו על בשרם.

תפיסה השכלתית אחרת, שכבר עמדנו עליה למעלה, מאומצת על-ידי בראנדשטר כיסוד-מוסד וכתבנית מרכזית בסיפורו "מרדכי קיזאוויטץ". באיפיון דמותו הבידיונית של מרדכי, טווה בראנדשטר את הקונצפציה שראשית תהליך ההתמשכלות באה מכוחה של היהדות מבית ולא מהשפעות חוץ: מרדכי הושפע ממורה נבוכים להרמב"ם. עד כמה מרכזית תפיסה זו לא רק לבחינה ההיסטורית של סיפורת ההשכלה, אלא גם למושגי הריאליה הסיפורית כהשקפה מגובשת של סופר-ההשכלה, ולתלותן של זו בזו (דהיינו: תלותה של קונצפציית המציאות הסיפורית בהיבטיה ההיסטוריים של סיפורת ההשכלה) – תעיד מידת החשיבות שמייחס המספר למסירת הספר מורה נבוכים לידי מרדכי, הרב המשכיל. וכך מוסר המספר: "לולא מצא מרדכי את הספר 'מורה נבוכים' [...] כי עתה לא העשרתי אנכי את הליטעראטור העברית כספורי זה [...] אבל מרדכי מצא את הספר 'מורה נבוכים' ואנכי הנני נאלץ לטוות עתה את חוט ספורי הלאה."²⁵ כך עושה המספר את ההשגחה העליונה, לכאורה, כמעין שותף-סמוי לרעצמו בעיצוב דמותו של ר' מרדכי כמשכיל, וקובע את השפעתו של הרמב"ם בתהליך ההתמשכלות.

מתוך כך מסתבר, שההשכלה העברית חייבת הייתה לעבור כתחנותיה השונות ובתקופותיה השונות תהליכים דומים, ובמידה רבה הייתה חייבת בכל אחד משלביה להתחיל את המאבק המשכילי מראשיתו. והוא הדין ביחידים באותו פרק זמן, שהיה עליהם לעבור את תהליך ההשכלה מבראשית. תהליך ההשכלה היה, איפוא, מאבק של אנשים בודדים כשם שהיה מאבקה של קבוצה. המשכילים המאוחרים היו יכולים, כמובן, להיעזר בכיתבי המשכילים שקדמו להם, אולם לא היו יכולים להניח, בדרך כלל, שמאבקי המשכילים הראשונים נשאו פרי, ושטיעוניהם למען השכלת היהודים הערות

-
1. [משה לייב ליליינבלום], חטאת נעורים (וינה, תקל"ו), עמ' 397.
  2. מרדכי אהרן גינצבורג, אביעזר (וילנה, תרכ"ד: מהד' צילום: תל-אביב, חשכ"ז), עמ' 14.
  3. ספר חיי שלמה מיימון (תל-אביב, תשי"ג), עמ' 122.
  4. אביעזר, עמ' 115-117.
  5. שם, עמ' 117-119.
  6. שם, עמ' 124.
  7. חיי שלמה מיימון, עמ' 122.
  8. חטאת נעורים, עמ' 343.
  9. שם, עמ' 325.
  10. משולם, גיבורו המשכיל של יצחק אייכל, כחיבור האפיסטולארי "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי", המאסף, ר' (תק"ן), עמ' מ"ד.
  11. חטאת נעורים, עמ' 217, 221.
  12. שם, עמ' 218.
  13. שם, עמ' 219.
  14. שם, עמ' 223.
  15. שם, עמ' 226.
  16. שם, עמ' 233. ראה שירי מיכ"ל (תל-אביב, חשכ"ב), עמ' 57-74.
  17. חטאת נעורים, עמ' 238.
  18. שם, עמ' 283.
  19. שם, עמ' 285.

20. שם, עמ' 348.

21. שם, עמ' 376.

22. עיין במאמריי "בין־השמשות ובין־הזמנים" (עיון במוטיבים מרכזיים בסיפורי מרדכי זאב פייארברג), הדואר, ס' (גל' כ"ג, י"ג ניסן תשמ"א), עמ' 370-372; "העבר הלאומי כדגם לסיפור־ההווה", הדואר, ס"א (גל' י"ח, כ"ד אדר תשמ"ב), עמ' 282-283, 293-295.

23. עיין במאמרי "Jewish Identity in Modern Hebrew Literature," *Judaism*, 25

(No. 4, Fall 1976), pp. 452-456.

24. ועיין בפירוט הנושא במאמרי "ד.א. ברודס: "אומן שהוא לוחם", בצרון, שנה ל"ז, כרך ס"ז

(גל' 325, אב־אלול, תשל"ו), עמ' 329-333.

25. "מרדכי קיזאוויטץ", כל סיפורי מ.ד. בראנדשטטר, א' (ורשה, תר"ע), עמ' 7; מהד' "דורות",

ירושלים, עמ' 49.

נסדר במסדרת Bash Publications, 43 w. 24 st. N. Y., N. Y., 10010

THE PROCESS OF ENLIGHTENMENT

Moshe Pelli

University of Central Florida
Orlando, Florida

An interesting phenomenon typifies the development of Hebrew Enlightenment Literature (*Haskalah*). Its advancement delineation is said not to have progressed in a linear fashion, but rather in a spiral way. That is to say, that although the process of enlightenment (*hitmaskelut*) progresses, it also tends, at some point, to regress.

The study argues that despite such progression and regression, the overall movement, nevertheless, is one of progress. The author hypothesizes that the process of enlightenment which individual *Maskilim* (enlightened Hebraists) underwent in early *Haskalah* is, at times, similar to the process experienced by their latter-day comrades-in-arms, namely, *Maskilim* in the second or third period of Hebrew *Haskalah* in Galicia and in Russia, respectively.

The author then delineates the typical stages in the process of *hitmaskelut* of an individual *Maskil*. It tends to begin with a rationalization of Judaism under the influence of medieval Jewish philosophers, especially Maimonides. It is followed by an attempt to reconcile Judaism and *Haskalah*. There are tantalizing soul-searching and inner struggles. The climax of this stage is epitomized by an outright rebellion against the orthodox tradition venerated by one's elders. This stage may be overt or covert; it may be manifested by an actual, physical detachment from one's environment: from the family, the Jewish *Shtetle*, or the Jewish *Kehilah*. It may also be a covert stage in which case, a given *Maskil* continues to practice traditional Judaism while in effect rejecting some of its practices.

In the next stage of his *hitmaskelut*, the Hebrew *Maskil* concentrates on broadening his horizons in European Enlightenment as a student or an autodidact. He may also continue to read Hebrew *Haskalah* literature, and may arrive at a maskilic concept of Judaism which supports his initial intuitive rebellion against Judaism.

After years of searching and probing, the Hebrew *Maskil* now despairs about his current predicament, hanging, as it were, between the two worlds, and being unhappy about both. At this juncture there is a desperate endeavor to return to a modernized version of tradition. However, a complete come-back is impossible, and some compromise is thereby exercised by the given *Maskil*.

The paper goes on to support the above delineation through a brief review of some autobiographical writings such as Ginzburg's *Avi'ezer* and Lilienblum's *Hatot Ne'urim*. Furthermore, it relates the *hitmaskelut* process, as documented in the autobiographies and as experienced by individual *Maskilim*, to the actual, historical process of the *Haskalah* movement in general. In addition, a similar process of enlightenment is registered in the fictional works by such writers as Broides' *Hadat Vehahayim* and Bradstadter's *Mordechai Kizowitz*. Thus the interconnections are established between processes experienced by individuals as individuals and processes experienced by the group and the movement, as well as the literary manifestations of both in Hebrew fiction.